

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
ODSJEK ZA FILOZOFIJU

Miroslav Juranek

MARXOVA KRITIKA POLITIČKE EKONOMIJE

DIPLOMSKI RAD

Mentor: prof. dr. sc. Lino Veljak

Zagreb, rujan 2013.

Sadržaj

1. UVOD.....	1
2. MISAONI RAZVITAK KARLA MARXA.....	3
2.1. RANO RAZDOBLJE.....	3
2.2. ZRELO RAZDOBLJE.....	8
2.3. VEZA IZMEĐU RANOG I ZRELOG RAZDOBLJA.....	12
3. METODA POLITIČKE EKONOMIJE.....	15
4. KRITIKA POLITIČKE EKONOMIJE.....	20
4.1. ROBA.....	20
4.1.1. UPOTREBNA VRIJEDNOST.....	20
4.1.2. RAZMJENSKA VRIJEDNOST.....	22
4.1.3. FETIŠKI KARAKTER ROBE.....	23
4.2. NOVAC.....	25
4.2.1. KAPITAL I VIŠAK VRIJEDNOSTI.....	27
5. ZAKLJUČAK.....	29
6. POPIS LITERATURE.....	30

MARXOVA KRITIKA POLITIČKE EKONOMIJE

SAŽETAK

Osnovni cilj ovog rada je prikazati razvoj Marxove teorije političke ekonomije nastale u periodu od „Ranih radova“ do „Kapitala“, objasniti osnovne pojmove važne za razumijevanje Marxove teorije, te obrazložiti naučni pojmovni aparat kojim se Marx služi u analizi i kritici kapitalističkog načina proizvodnje, odnosno, dijalektičnost filozofije i znanosti, teorije i prakse, realnog i mogućeg, činjenice i vrijednosti, deskripcije i kritike sadržane unutar tog pojmovnog aparata.

Osnovna teza koju u radu želim utvrditi jest da je, unatoč tome što postoje mnoge razlike u bogatstvu i konkretnosti pojmovnog aparata kao i terminološke razlike u djelima ranog i zrelog razdoblja, prisutan kontinuitet misli, odnosno, da Marx kroz cijelo razdoblje svojeg stvaralaštva zadržava istu osnovnu koncepciju i kritičku poziciju.

Želim, dakle, dokazati kako filozofsku analizu iz ranog razdoblja zamjenjuju znanstvene analize strukturalnog karaktera zrelog razdoblja i kako su osnovni problemi različito artikulirani, međutim kontinuitet misli koji povezuje sva djela Marxove teorije političke ekonomije ostaje prisutan.

Na kraju je dana analiza osnovnih pojmova vezanih uz proces proizvodnje kapitala fundamentalnog za razumijevanje Marxove političke ekonomije.

MARX'S CRITIQUE OF POLITICAL ECONOMY

ABSTRACT

The main objective of this paper is to present the development of Marx's theory of political economy from the period of his "Early works" to the creation of "Capital", to explain the basic concepts relevant for understanding Marx's theory, and to elaborate on the scientific conceptual apparatus that Marx had used in the analysis and the critique of the capitalist mode of production i.e., dialectic of philosophy and science, theory and practice, real and possible, facts and values, description and critique included within this conceptual apparatus.

The basic thesis I aim to affirm throughout this paper is that, despite the fact that there are many differences in the richness and the concreteness of the conceptual apparatus, as well as terminological differences between his early and his mature opus, a continuity of thought exists, or more specifically, Marx retains the same basic concept and critical position throughout the whole period of his creativity.

Therefore, I wish to prove that, while the philosophical analysis of the early period is replaced by scientific analyses of a structural character in the mature period, and the basic problems are differently articulated, there exists a continuity of thought connecting all the works of Marx's theory of political economy.

Finally, the analysis of the basic concepts related to the production process of capital, which is fundamental to understanding Marx's political economy, is provided.

1. UVOD

Karl Marx i Friedrich Engels temeljito su poznavali ne samo filozofiju Hegela i Feuerbacha nego i znanstvena shvaćanja britanskih ekonomista. Građanski politički ekonomisti toga vremena tretirali su suprotnosti kapitalističkoga društva kao prirodno stanje, kao nešto što je imanentno čovjekovoj prirodi. Klasična politička ekonomija smatrala je privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju temeljem građanskog društva, nepromjenjivom činjenicom društvenog života ljudi¹. Ona nije mogla objasniti uzroke i posljedice proturječnosti između radnika i kapitalista te kako to da radnička klasa koja proizvodi materijalna dobra u kapitalizmu ostaje bez svojih proizvoda. U *Ekonomsko-filozofskim rukopisima* Marx je napisao kako nacionalna politička ekonomija „polazi od rada kao od prave duše proizvodnje, pa radu ipak ne daje ništa, a privatnom vlasništvu sve“². Tako je još u ranoj mladosti razmatranje filozofije dovelo Marxa i Engelsa do ekonomije. U svojim ranim radovima Marx inzistira na povezivanju filozofije i ekonomije, što je bila pretpostavka prevladavanja ne samo Hegelove i Feuerbachove filozofije, nego i klasične ekonomije. Marx i Engels bili su kritički nastrojeni kako prema građanskom kapitalističkom društvu, tako i prema onim teorijama koje su nastale u tom društvu i bile vrhunac građanske filozofije i znanosti. Iako je Marx cijenio klasične političke ekonomiste, osobito Adama Smitha i Davida Ricarda, ipak je isticao ograničenost njihovih teorija i nedovoljnost njihovih analiza. Pa tako u predgovoru drugom izdanju *Kapitala* on piše :“...njena (Engleska, op.a.) klasična politička ekonomija pada u period nerazvijene klasne borbe. Tek njen posljednji veliki predstavnik Ricardo dolazi naposljetku svesno do toga da suprotnost klasnih interesa, najamnine i profita, profita i zemljišne rente, učini stožerom svojih istraživanja, naivno shvatajući tu suprotnost kao prirodni zakon društva.“³ Tadašnji ekonomisti nisu shvaćali da višak vrijednosti kojeg prisvaja kapitalist nije rezultat prirode, zemljišta, zlata, novca ili stroja, već eksploatacije radnika. Tamo gdje su građanski politički ekonomisti vidjeli samo odnose među stvarima, odnosno odnose među robom, Marx je u svojoj kritici političke ekonomije, napose u *Kapitalu*, dokazao kako su u osnovi tih odnosa, zapravo, međuljudski, društveni odnosi radnika i kapitalista. Upravo zato što je u svojim kategorijama svjesno ispušta taj društveni element,

¹ „Nacionalna ekonomija polazi od činjenice privatnog vlasništva. Ona nam ga ne objašnjava. Materijalni proces privatnog vlasništva koji ono prolazi u zbiljnosti, ona obuhvaća opće apstraktne formule, koje joj onda važe kao zakoni. Ona ne shvaća te zakone, tj. ona ne pokazuje kako oni proizlaze iz suštine privatnog vlasništva. Nacionalna ekonomija ne daje nam nikakvo razjašnjenje o uzroku podjele rada i kapitala, kapitala i zemlje. Ako ona određuje npr. Odnos nadnice prema profitu od kapitala, onda joj kao posljednja osnova služi interes kapitalista; tj. ona pretpostavlja ono što treba da dokaže.“ K.Marx, *Ekonomsko filozofski rukopisi*, u: Rani radovi, str 244.

²K.Marx, *Ekonomsko filozofski rukopisi*, u: Rani radovi, str. 255.

³ K.Marx, *Kapital*, str. 20.

dakle društvene odnose, građanska politička ekonomija pokazala se nesposobnom da analizira suštinske odnose i probleme kapitalističkog društva. U razdoblju potkraj 18. i početkom 19. st. kada industrijska proizvodnja počinje potiskivati zanatlijske i manufakturne radionice što izaziva krupne promjene u privrednoj i socijalnoj strukturi društva te dovodi do zaoštrenja klasne borbe između kapitalista i proletarijata došlo je razdoblje u kojem se ekonomsko istraživanje moralo okrenuti historijskoj kritici kapitalizma. Time klasična građanska politička ekonomija doživljava svoj kraj. Građanska politička ekonomija napušta metode analize klasične političke ekonomije i njene znanstvene postavke te prelazi u vulgarnu političku ekonomiju zadržavajući se samo na pukom opisivanju vanjskih manifestacija kapitalističkog privrednog mehanizma odvojeno od njihove klasne uvjetovanosti i društvenog odnosa između ljudi. Ona se pretvara u teorijsko oruđe buržoazije u obrani kapitalističkog sistema. O tome Marx u predgovoru drugom izdanju *Kapitala* piše sljedeće :“ Buržoazija u Francuskoj i Engleskoj bila je osvojila političku vlast. Otada je klasna borba i teorijski i u praksi sve više dobijala izrazite i preteće oblike. Ona je naglašavala smrt naučne buržoaske ekonomije. Više se nije radilo o tome da li je ovaj ili onaj teorem istinit, nego da li je koristan ili štetan po kapital, ugodan ili ne, da li je u suprotnostima sa policijskim propisima ili nije. Namesto nepristrasnog naučnog istraživanja-nemirna savest i zle namere apologetike.“⁴

Dakle, građanska politička ekonomija razvijala po fazama koje se podudaraju sa fazama razvitka kapitalizma. Od faze kad je buržoazija u usponu prema poziciji vladajuće klase kada se politička ekonomija usmjerava ka ovladavnu ekonomskom realnošću i to je razdoblje klasične političke ekonomije od Williama Pettya do Davida Ricarda. Zatim nastaje faza u kojoj buržujaska klasa stupa u sve oštriju borbu sa proletarijatom i u toj fazi dolazi do izražaja proturječnost unutar same ekonomske teorije koja rezultira s jedne strane pojavom kritike političke ekonomije Karla Marxa i raznih postrikardovskih škola s druge strane. U trećoj fazi, pošto je definitivno učvrstila svoje vladajuće pozicije, buržoazija vodi samo defanzivnu borbu protiv proletarijata. To je period opadanja buržujaska političke ekonomije. Od znanstvene, ona postaje čisto apologetskom.

Bez obzira na njenu ograničenost Marx kategorijama klasične političke ekonomije priznaje objektivnost. On smatra da su kategorije klasične političke ekonomije objektivni oblici mišljenja konkretnog historijski određenog načina proizvodnje, tj. robne proizvodnje. Polazeći od svih pozitivnih dostignuća ranije ekonomske misli, politička ekonomija K.Marxa

⁴K.Marx, *Kapital*, str. 21.

daje cjelovitu znanstvenu kritiku i građanske političke ekonomije i kapitalističkog načina proizvodnje. Ona pruža iscrpno objašnjenje svih proizvodnih odnosa i svih zakona funkcioniranja kapitalističkog društva.

2. MISAONI RAZVITAK KARLA MARXA

2.1. RANO RAZDOBLJE

Karl Marx rođen je 1918. G u Trieru. Kao državljanin Pruske svoje mladenačke dane proživljava u vrijeme jačanja njemačke građanske klase. Dominantna figura u njemačkoj filozofiji tijekom devetnaestoga stoljeća bio je G.W.F.Hegel (1770-1831.). Hegel je zatvorio krug filozofske revolucije građanstva u Njemačkoj. Sav filozofski život u njemačkoj dvadesetih i tridesetih godina 19. stoljeća odvijao se u sjeni Hegelove filozofije. Nakon njegove smrti Hegelova škola se razdvojila na tzv. ljevicu i desnicu, odnosno, mladohegelovce i ortodokse. Mladohegelovskoj struji pripadali su u početku između ostalih Marx, Engels i Feuerbach. Upravo Feuerbach 1839. Svojim spisom *Zur Kritik der Hegelschen Philosophie (Prilog kritici Hegelove filozofije)* oštro prekida sa Hegelovom filozofijom i započinje svoju materijalističku fazu razvitka što je značajno utjecalo na Marxa. Marx pomalo napušta idealizam u toku rada u *Rajnskim novinama* kojima je potkraj 1842. postao i glavni urednik no ubrzo su bile ugašene od strane pruskih vlasti. Studirajući mnoga tekuća politička i ekonomska pitanja, sve je više uviđao da pravo, religija, jednom riječju ideologija zavisi od klasne konstelacije i ekonomskih interesa. Marx je uvidio bitnu i plodonosnu vezu između politike i filozofije. 1843. Godine posvećuje jedan dio vremena kritičkoj analizi Hegelova shvaćanja države što nam je sačuvano u rukopisu *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*. Iz njega se vidi da Marx kritizira Hegelovu koncepciju s potpuno materijalističkih pozicija. Društvene ideje, državu, pokušavao je protumačiti društvenim sadržajem, tj. samom društvenom sredinom, građanskim društvom.

Potkraj 1843. Marx odlazi u Pariz. Razvijene političke i socijalne prilike u Francuskoj značajno su utjecale na Marxov intelektualni razvitak. Tadašnja stvarnost Francuske pružila mu je odmah dovoljno dokaza da je rješenje ljudskog problema na osnovi buržajske demokracije samo djelomično rješenje. Nove proturječnosti u francuskom društvu jasno su nagovještavale nužnost prevladavanja tih odnosa, koji su u Njemačkoj tek postajali realnost. Buržujsko društvo u Francuskoj već je bilo stupilo u oštru borbu sa proletarijatom. U radničkim

redovima bile su već rasprostranjene različite socijalističke ideje, uglavnom utopističke. Marx je u takvim društvenim uvjetima odmah uočio da je suština tog novog društva borba buržoazije i proletarijata, a kako je uvijek ostao duboki dijalektički mislilac, tražio je konkretno rješenje tih suprotnosti i odbacivao svaku historijsku iluziju. Tako on već u prvom i jedinom broju *Njemačko-francuskih godišnjaka*⁵ kojeg je izdao početkom 1844. sa Arnoldom Rugeom u već spomenutom članku „*Prilog kritici Hegelove filozofije prava*“ proletarijat proglašava onom klasom koja treba izvršiti društveni preporod, tj. ostvarenje socijalizma, odnosno besklasnog društva u kojem više neće biti ugnjetavanja i eksploatacije čovjeka: „Kao što filozofija u proletarijatu nalazi svoje materijalno oružje, tako proletarijat nalazi u filozofiji svoje duhovno oružje, i čim iskra misli bude temeljito udarila u ovo naivno narodno tlo, izvršit će se emancipacija Nijemaca u ljude.“⁶ Ostatak svojeg boravka u Parizu Marx se još više posvetio izučavanju političke ekonomije. Prvi rezultati Marxovih studija nalaze se u njegovim poznatim *Ekonomsko-filozofskim rukopisima (Oekonomisch-philosophische Manuskripte)* koji su pisani od veljače do kolovoza 1844., a izdani su tek 1932. godine.⁷ Iako nedovršeno, ovo djelo može se slobodno smatrati prvim Marxovim pokušajem sistematiziranja i hvatanja u koštac sa ekonomskim pitanjima. Ovdje on po prvi puta na sustavniji način dolazi do zaključka koji će biti centralna ideja cijelog njegovog daljnjeg teorijskog rada, a taj je da ključ za razumijevanje svih društvenih odnosa, svih političkih i pravnih institucija, svih proturiječnosti i sukoba, kao i cjelokupnog historijskog kretanja, leži u materijalnim životnim uvjetima, odnosno u ekonomiji. U ovim se rukopisima nalaze i prvi Marxovi pogledi na temeljne ekonomske kategorije kapitalističkog načina proizvodnje: najmninu, profit, zemljišnu rentu, privatno vlasništvo, najamni rad, podjelu rada i novac. *Ekonomsko-filozofski rukopisi* sadrže prilično zreo iskaz metodološke kritike usmjerene na političku ekonomiju. Primjer toga je sljedeći odlomak: „Nacionalna ekonomija polazi od činjenice privatnog vlasništva. Ona nam ga ne objašnjava. Materijalni proces

⁵ *Njemačko-francuski godišnjaci (Deutsch-französische Jahrbücher)* je časopis čiji je prvi i jedini broj izašao u veljači 1844. godine u Parizu, a urednici su mu bili Karl Marx i Arnold Ruge. Izdavanje ovog časopisa bila je reakcija na cenzuru i gašenje časopisa „Rajnske novine“ kojih je Marx također bio urednik. U tom jedinom broju *Njemačko-francuskih godišnjaka* objavljena su Marxova pisma Rugeu iz 1843., zatim tekstovi K jevrejskom pitanju, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava* te Engelsovi tekstovi *Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije i Položaj Engleske*. Zanimljivo je da, unatoč takvom bogatstvu socijalističkih pravaca i mislilaca, Marx i Ruge nisu uspjeli pridobiti niti jednog Francuza za suradnju na časopisu. Časopis je prestao izlaziti kako zbog financijskih problema tako i zbog nemogućnosti da ga se distribuira u Njemačkoj, a ponajviše zbog idejnog razilaženja Marxa i Rugea u pogledu pitanja komunizma.

⁶ K.Marx, *Prilog kritici Hegelove filozofije prava*, u: Rani radovi, str. 105.

⁷ *Ekonomsko-filozofski rukopisi* prvi puta su objavljeni 1932. Godine, istovremeno u dva izdanja sa sličnim, ali ne i identičnim tekstom: u izdanju moskovskog Instituta Marxa-Engelsa i u izdanju njemačkih marksista S.Lanshuta i J.P. Mayera. Navedeni naslov pod kojim se djelo najčešće spominje ne potječe od Marxa već od ruskih izdavača; Landshut i Mayer su ga nazvali „*Nacionalna ekonomija i filozofija*“

privatnog vlasništva koji ono prolazi u zbiljnosti, ona obuhvaća uopće, apstraktne formule, koje joj onda važe kao zakoni. Ona ne shvaća te zakone, tj. ona ne pokazuje kako oni prizlaze iz suštine privatnog vlasništva. Nacionalna ekonomija ne daje nam nikakvo razjašnjenje o uzroku podjele rada i kapitala, kapitala i zemlje. Ako ona određuje npr. odnos nadnice prema profitu od kapitala, onda joj kao posljednja osnova služi interes kapitalista; tj. Ona pretpostavlja ono, što treba da dokaže. Isto se tako svagdje pojavljuje konkurencija. Nju objašnjava iz vanjskih okolnosti. Koliko su te vanjske, prividno slučajne okolnosti samo izraz nužnog razvitka, o tome nacionalna ekonomija ništa ne govori. Mi smo vidjeli kako joj se sama razmjena čini kao slučajna činjenica. Jedini kotači koje pokreće nacionalni ekonomist, jesu gramzivost i rat između gramzivih, konkurencija.⁸ Marxova oštrica kritike nacionalnih ekonomista bila je uperena prema nerazumijevanju fundamentalnih uzroka kapitalizma. Smatrao je bitnim razumijeti povezanost između privatnog vlasništva, gramzivosti, podjeli rada, kapitala i zemljoposjeda, između razmjene i konkurencije, monopola i konkurencije itd. Marx je nastojao u *Rukopisima* kritizirati političku ekonomiju na temelju zbiljskih društvenih proturječnosti koje je empirijski opažao. Kao temeljnu proturječnost ističe kako radnik postaje utoliko siromašniji, ukoliko proizvodi više bogatstva; on postaje utoliko jeftinija roba, ukoliko stvara više robe. Drugim riječima obezvrijeđivanje radnika se provodi razmjerno rastućoj vrijednosti roba i u tom su procesu predmeti njihovog rada kao stvari izvan njih, stvari nad kojima, nakon što su ih izradili, nemaju nikakve kontrole niti vlasništva. Dakle, u sistemu klasne eksploatacije radnik proizvodi robu i on u tom svom aktu proizvodnje otuđuje svoje snage te time stvara i vrijednost robe, ali sam taj proizvod postaje vlasništvo nekog drugog. Ne samo da mu njegovi proizvodi ne pripadaju, već se oni u rukama drugih pretvaraju u izvor njihove društvene moći i snage koja se suprotstavlja proizvođaču kao tuđa stvar, kao sila nezavisna od njega i uperena protiv njega. Dakle, u kapitalističkim društvenim odnosima, gdje su predmeti rada suprotstavljeni onima tko ih stvara, suprotstavlja mu se i njegov vlastiti rad kao životna djelatnost. Dakle, radniku nisu otuđeni samo predmeti rada već i sam rad. Da bi održao svoju fizičku egzistenciju on je prisiljen prodavati svoj rad i za to dobiva sredstva za život, ali samo u mjeri koja je neophodna da se održi kao fizički subjekt, tj. kao radnik. Iako još nije definirao do kraja svoju radnu teoriju vrijednosti, Marx je već u *Ekonomsko filozofskim rukopisima* izrazio ideju da je rad izvor svega bogatstva, a da radnik dobiva samo mali dio tog bogatstva dok većinu zadržava kapitalist što dovodi do borbe između kapitala i rada. Rad u kapitalizmu postaje samo robom i svi se ljudski odnosi svode na novčane odnose.

⁸ K.Marx, *Ekonomsko filozofski rukopisi*, u: Rani radovi, str. 244.

U *Rukopisima* također možemo naći i Marxovu ranu analizu profita u kojoj je on opazio monopolistički trend koncentracije kapitala u sve manje ruku. Taj trend dovodi do povećanja ukupnog profita i do povećanja ukupne bijede radničke klase. Marx je teorijski pokazivao da će proturječnosti unutar kapitalističkog sustava na kraju dovesti do njegovog nestanka, čime se otvara put da ljudi postanu uistinu slobodni. Sve se te ideje ponovno javljaju u Marxovim kasnijim radovima gdje su preciznije i detaljnije razrađene no veliki značaj *Ekonomsko filozofskih rukopisa* leži upravo u tome što nam prvi daju temeljne postavke Marxove teorijske zgrade. No, do tih zrelijih radova Marxu prethodi čitavo jedno razdoblje prikupljanja historijskih iskustava toga vremena i njihovih teorijskih artikulacija.

Sredinom te iste 1844. godine u Parizu se ponovno susreću Marx i Engels te dolaze do zaključka da su njihovi teoretski i politički pogledi jedinstveni. Između njega i Engelsa započinje plodna suradnja, čije prve velike rezultate pokazuje njihov zajednički spis *Sveta porodica ili kritika kritičke kritike (Die Heilige Familie oder Kritik der Kritischen Kritik)* objavljen 1845. U njemu su postavljeni temelji dijalektičkog i historijskog materijalizma. Autori istupaju kao kritičari buržajske političke ekonomije koja brani privatno vlasništvo. Donekle se već ovdje naziru znanstvena shvaćanja o dvojakom karakteru rada kao bitnoj karakteristici robne proizvodnje, što će u kasnijim Marxovim spisima postati temelj njegovog ekonomskog učenja.

U početku 1845. Marx je prisiljen emigrirati u Belgiju, odakle u proljeće iste godine poduzima, zajedno s Engelson kraće putovanje u Englesku. Za tog kratkog boravka proučava djela engleskih ekonomista u original i odlučuje napisati knjigu *Kritika politike i političke ekonomije*. Ovo se djelo nikada nije pojavilo, premda je Marx u početku 1846. zaključio ugovor o njegovu objavljivanju s jednim njemačkim izdavačem. Drugi zajednički Marxov i Engelson rad *Die deutsche Ideologie (Njemačka ideologija, 1845-1846)* daje cjelovito i zaokruženo materijalističko shvaćanje historije. Veći dio tog djela napisao je Engels, ali najznačajniji, prvi dio o Feuerbachu, zapravo o materijalističkom shvaćanju historije, napisao je Marx. Taj Marxov dio označava već završni stupanj čitavog tog misaonog procesa, koji kulminira u otkrivanju zakona historijskog razvitka. Suštinu tog shvaćanja vidljiva je iz sljedećeg citata: „Ovo shvaćanje historije osniva se dakle na tome, da se prikaže stvarni proces proizvodnje, i to polazeći od materijalne proizvodnje neposrednog života, i da se način saobraćanja, koji je povezan s ovim načinom proizvodnje i od njega proizveden, tj. građansko društvo na njegovim različitim stupnjevima, shvati kao osnova cijele historije, a zatim da se prikaže njegova djelatnost kao države, a također da se iz njega objasne svi različiti teorijski

proizvodi i oblici svijesti, religija, filozofija, moral itd. itd. i proslijedi proces njihova nastajanja iz tih različitih stupnjeva, gdje se tada konačno, stvar može prikazati u njenom totalitetu (a zatim i uzajamno djelovanje njenih različitih strana). Ovo shvaćanje historije, za razliku od idealističkoga, ne traži u svakoj epohi neku kategoriju, nego stalno ostaje na stvarnom tlu historije, ne objašnjava praksu iz ideje, nego formacije ideja iz njihove materijalne prakse (...). Ovo shvaćanje pokazuje da historija ne završava tim da se rastvara „samosvijest“ kao „duh od duha“, nego da se u njoj na svakom stupnju zatiče materijalni rezultat, suma proizvodnih snaga, historijski stvoren odnos ljudi prema prirodi i međusobno, što se svakoj generaciji od njene prethodne predaje, masa proizvodnih snaga, kapitala i okolnosti, koje, doduše, s jedne strane modificira nova generacija, a s druge strane joj te okolnosti propisuju njene vlastite životne uvjete i daju određeni razvitak, specijalni karakter, tako da okolnosti isto tako čine ljude, koliko i ljudi okolnosti.“⁹ Materijalističko shvaćanje historije postalo je Marxovo plodonosno spoznajno oruđe. Time su bili završeni glavni okviri nove koncepcije o društvenom razvitku. Konkretni historijski uvjeti toga vremena određivali su logiku upravo ovakvoga razvoja, tj. konačnog zasnivanja historijskog materijalizma.

Da rezimiramo ovu do sada obrađenu Marxovu etapu misaonog razvitka: u kritičkoj analizi društvenih fenomena kapitalizma Marx je došao do zaključaka da je građansko društvo osnova suvremene države, da su ekonomski odnosi suština građanskog društva i klasnih odnosa, da stvarna osnova čovjekovog otuđenja leži u ekonomskom procesu koji je stvaran i konkretan, da je čovjek u svojoj suštini proizvodno biće. Od problema čovjeka, građanskog društva, otuđenja itd. put je nužno i logično vodio k zasnivanju onog pogleda na historiju koji će omogućiti shvaćanje suvremene zakonitosti kao i nužnih puteva daljnjeg historijskog razvitka. Ukratko, Marx je u ovom ranom razdoblju svojeg misaonog razvitka već došao do materijalističkog tumačenja čovjeka, njegove svijesti i djelatnosti; do materijalističkog objašnjenja društvene strukture i do materijalističkog objašnjenja zakona historijskog razvitka. Time je u fundamentalnom smislu bio završen onaj pogled na društvo koji će Marxu i Engelsu kasnije poslužiti u njihovoj znanstvenoj djelatnosti i analizi i otkrivanju zakona kapitalističke ekonomije.

2.2. ZRELO RAZDOBLJE

Kao što je gore navedeno Marx se od 1845. godine nalazi u emigraciji u Belgiji. Ovdje započinje i njegova praktična komunistička aktivnost. S Engelsom i drugim socijalistima

⁹ K.Marx;F.Engels, *Njemačka ideologija*, u:Rani radovi, str. 383-384.

osniva komunistički dopisnički komitet. Prekida svaki odnos sa Proudhonom¹⁰ i na njegovu knjigu *Filozofija bijede* odgovara poznatim djelom *Bijeda filozofije* (1847). Ovo je prvi Marxov objavljeni ekonomski spis (kao što je gore spomenuto, *Ekonomsko-filozofski rukopisi objavljeni* su tek 1932. godine) pa možemo reći da s njim i započinje razdoblje marksističke političke ekonomije jer pored oštre kritike Proudhonovih vulgarnih i sitnoburžujskih shvaćanja, Marx u ovom spisu na nov i originalan način raspavlja o predmetu i metodi političke ekonomije. Njegovo tretiranje vrijednosti, robe, novca, rada, podjele rada itd. daje sasvim jasne obrise teorijske zgrade svoje političke ekonomije koju će do kraja izgraditi u *Kapitalu*.

U toku jeseni i zime 1847. Marx drži radnicima predavanje u Bruxellesu. Objavljuje ih kasnije u *Novim rajnskim novinama*¹¹. Štampanju predavanja u oblik članaka prethodio je uvod, u kojem se isticalo da će rad obuhvatiti tri velika odjeljka: A) odnos najamnog rada i kapitala, B) proces neizbježnog uništavanja srednjih buržujskih klasa i seljačkih slojeva u suvremenim prilikama, C) trgovačko porobljavanje i eksploataciju buržoaskih klasa različitih europskih nacija od strane Engleske. No sve što je bilo štampano i što je kasnije ušlo u samostalnu knjigu pod naslovom *Najamni rad i kapital*, osvjetljava samo odnos najamnog rada i kapitala. Važnost ovog spisa je prvenstveno u tome što on pokazuje da je Marx *odnos rada i kapitala* definitivno izdvojio kao *temeljni proizvodni odnos* kapitalističkog načina proizvodnje, koji treba najprije analizirati da bi se shvatili svi ostali odnosi. Drugi kongres Saveza komunista, održan potkraj 1847. u Londonu usvaja Marxova i Engelsova stajališta i povjerava im izradu programa. Tako je nastao slavni *Manifest komunističke partije*. U Manifestu su razrađeni novi pogledi na društveni razvitak, klasnu borbu, odnos radnika i kapitalista, ciljeve komunista itd.

Poslije neuspjeha revolucije 1848-1849. Marx emigrira u Englesku, gdje ostaje do kraja života. U toku 1850. i 1851. obnavlja svoja ekonomska istraživanja i razrađuje sa Engelsonom

¹⁰ Pierre Joseph Proudhon 1809-1865 je francuski ekonomist, malograđanski socijalist te jedan od osnivača anarhizma. Njegovo djelo *Sistem ekonomskih proturječnosti ili filozofija bijede* (1846) pokazuje njegovo površno poznavanje i filozofije i političke ekonomije. U njemu se Proudhon jasno deklarira kao sitnoburžujski socijalist i anarhist koji je uvjeren da se kapitalizam može reformirati na miran način putem pučkih banaka. Zbog shvaćanja iznesenih u tom spisu Marx je prekinuo svaku daljnju vezu s njim i oštro ga napao u svojem spisu *Bijeda filozofije*

¹¹ Radikalno demokratske dnevne novine izdavane od lipnja 1848. do svibnja 1849. u Koelnu u vremenu značajnih i radikalnih političkih događanja. Utemeljitelj i glavni urednik novina bio je K. Marx, a redakciju su još sačinjavali F. Engels zajedno sa nekoliko članova koelnskog Saveza komunista. Časopis se bavio konkretnim političkim temama u revolucionarnom razdoblju 1848.-1849. te je kritički istupao prema kontrarevolucionarnoj politici prije svega Pruske i Austrijske monarhije, što je naposljetku i rezultiralo Marxovim izgonom iz Pruske i gašenjem lista.

plan o pisanju većeg ekonomskog rada¹². Intenzivno studira djela engleskih klasičnih ekonomista od kojih preuzima niz ideja i pojmova. U razdoblju 1857-1858. Marx priprema rukopis svog prvog većeg ekonomskog djela. U kolovozu 1857. piše *Uvod u kritiku političke ekonomije* od čijeg je objavljivanja odustao¹³. Tekst počinje raspravljajem o određenjuim koja su zajednička svim stupnjevima proizvodnje i o općem odnosu proizvodnje prema raspodjeli, razmjeni i potrošnji. Suprotstavljajući se onima koji odvajaju proizvodnju od raspodjele, razmjene i potrošnje, ali i onimakoji ih žele međusobno identificirati, Marx obrazlaže tezu da poroizvodnja, raspodjela i potrošnja sačinjavaju članove jednog totaliteta, odnosno razlike u okviru jednog jedinstva. U tom jedinstvu određujuća uloga pripada proizvodnji, ali ovo određivanje nije jednostrano, već se tu zbiva međusobno djelovanje između različitih momenata, kako je to slučaj kod svake organske cjeline. Nakon što je u prva dva odjeljka analizirao bit i međusobni odnos između proizvodnje, raspodjele, razmjene i potrošnje, Marx u trećem odjeljku raspravlja o metodi političke ekonomije. Marxove misli razvijene u ovom odjeljku, posebno one o odnosu apstraktnog i konkretnog, mišljenja i zbilje, izlaganja i istraživanja, logičkog i historijskog od izuzetnog su značaja za razumijevanje cjelokupne daljnje Marxove teorije. *Uvod u kritiku političke ekonomije* je, kao što je spomenuto, napisan u kolovozu 1857. dok je već u zimi te iste godine Marx počeo pisati rukopis koji je trebalo postati njegovo prvo sistematizirano djelo političke ekonomije u kojem je trebao zaokružiti svoju ekonomsku koncepciju. Ovaj tekst Marx nikada nije dovršio, a izdan je tek 1939. i 1941. u izdanju moskovskog Instituta Marxa-Engelsa-Lenjina pod naslovom *Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse der Kritik der Politischen Oekonomie)*. O kakvom se pothvatu radi i njegovim osnovnim karakteristikama najbolje saznajemo iz Marxovog pisma Lassalleu od 22.veljače 1858. u kojem kaže: „Rad o kojem je prvenstveno riječ, jest kritika ekonomskih kategorija ili, if you like, sistem građanske ekonomije kritički prikazan. To je u isti mah i prikaz sistema i njegova kritika uz pomoć

¹² O tom burnom razdoblju života i stvaralaštva Marx piše sljedeće: „Izdavanje „Novih rajnskih novina“ 1848. i 1849. godine i događaji koji su posle nastupili prekidoše moje ekonomske studije, koje sam mogao produžiti tek u Londonu 1850. Godine. Ogroman materijal za istoriju političke ekonomije koji je nagomilan u Britanskom muzeju, povoljna osmatračnica koju London predstavlja za posmatranje buržoaskog društva, najzad novi stadijum razvitka u koji je ono izgledalo da ulazi sa otkrivanjem kalifornijskog i australijskog zlata, opredeliše me da opet počnem sasvim od početka i da kritički pređem novi materijal.“(K.Marx: *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 11.

¹³ Razlog odustajanja od objavljivanja ovog teksta Marx nam je otkrio u kasnije objavljenom Predgovoru Prilogu kritici političke ekonomije:”Opšti uvod, koji sam bio skicirao, izostavljam, jer mi se pri temeljnijem razmišljanju čini da bi svako anticipiranje rezultata koje tek treba dokazati bilo čitaocu na smetnji, I što se čitalac koji uopšte želi da me prati mora odlučiti da se od pojedinačnog penje ka opštem.”(K.Marx,*Prilog kritici političke ekonomije*, str. 7.) Tekst je objavio Karl Kautsky tek 1902-1903. godine u časopisu Die neue Zeit.

prikaza¹⁴. Iako je ovo djelo ostalo nedovršeno, što je uvelike posljedica Marxovih zdravstvenih problema, o kojima saznajemo iz Marxovog pisma Lassalleu od 12. studenog 1858.¹⁵, ipak je vidljiva struktura i koncepcija po kojoj je djelo pisano, koja nije identična sa strukturom *Kapitala*, ali se razaznaje logika razvitka misli koja je u konačnom obliku zaokružena i sistematizirana u *Kapitalu*.¹⁶ Iako *Osnovi kritike političke ekonomije* nisu ušli u sve one detalje u koje je ušao mnogo opsežniji *Kapital*, u njima su obuhvaćeni svi oni najteži teorijski problemi koji čine najvažniji dio prvog sveska *Kapitala*. Uz već spomenuti *Uvod* tekst *Osnovi kritike političke ekonomije* sadrži samo dvije glave nejednake veličine, a to su: kraća „Glava o novcu“ i duža „Glava o kapitalu“ koja se pak dijeli na odjeljke „Proces proizvodnje kapitala“, „Prometni proces kapitala“ i „Kapital kao ono što donosi plod (kamatu,profit, itd.)“. Služeći se ovim tekstom, Marx od kolovoza do kraja listopada 1858. piše prvobitni tekst prvog sveska *Priloga kritici političke ekonomije*, kojeg je nakon nekoliko izmjena konačno izdao u siječnju 1959. Bio je to početak jednog obimnijeg rada, koji se trebao nastaviti izdavanjem drugog sveska, međutim daljnja istraživanja su ga potakla da promijeni prvobitni plan te je umjesto serije knjižica, osam godina poslije, izdao pozamašni prvi svezak *Kapitala*. Iako je *Kapital* obuhvatio velik dio problematike koja je započeta u *Prilogu kritici političke ekonomije* to djelo je ipak zadržalo ne samo svoju historijsku vrijednost nego u mnogo čemu i teorijsku. Tako je Marx u *Prilogu kritici političke ekonomije* poduzeo analizu procesa razmjene robe, problem novca, kapitala, viška vrijednosti, iscrpno je prikazao dvojaki karakter robe itd. U prvoj glavi detaljno analizira dvostruku prirodu robe kao upotrebne vrijednosti i kao razmjenske vrijednosti i pokazuje da u osnovu dvostrukog karaktera robe leži dvostrukost rada koji stvara robe, proturječnost između privatnog i društvenog, odnosno konkretnog i apstraktnog ljudskog rada. Djelo je osim toga postalo slavno i zbog svojeg znamenitog i u povijesti marksističke misli često citiranog *Predgovora*. U ovom sažetom tekstu Marx govori o korijenu pravnih i državnih oblika u materijalnim životnim odnosima, o odnosu baze i nadgradnje, o društvenom biću i društvenoj svijesti, o proturječnostima između proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje i o njihovom revolucionarnom razrješavanju, o progresivnim epohama društveno ekonomske formacije itd.

¹⁴ K.Marx,F.Engels: *Dela*,36. tom, str.502.

¹⁵ U pismu od 12. studenog 1858. Marx piše Lassalleu: „U svemu... što sam pisao, osjećao sam u stilu okus jetrenih bolova. A imao sam dvojaki razlog da ne dopustim da taj spis bude upropašten iz medicinskih razloga: 1) On je rezultat petnaestogodišnjeg istraživanja, dakle najboljeg doba moga života. 2) On po prvi puta naučno zastupa važan vid društvenih odnosa. Ja sam, dakle, prema partiji obavezan da stvar ne bude unakažena takvom potmulom, krutom manirom pisanja kakva je svojstvena bolesti jetre.“(Marx,Engels:*Dela*,36. tom str. 517.)

¹⁶ U 3. glavi *Osnova kritike političke ekonomije* pod naslovom „O kapitalu“ podjeljenoj u tri odjeljka vidljiv je određeni paralelizam sa djelom „Kapital“ u kojem svaki odjeljak poglavlja tematski približno predstavlja skicu svake od tri knjige *Kapitala*.

Ono predstavlja jednu genijalnu teorijsku sintezu svega do čega je Marx u svojim istraživanjima do tada došao. Čovjek je prvenstveno biće koje proizvodi, konkretno, materijalno biće, koje se samo kao takvo može shvatiti u jedinstvu sa svojim duhovnim i ostalim snagama. Ljudi su međusobno povezani svojom proizvodnom djelatnošću i njom su određeni. „ U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga“¹⁷ Dakle, međusobni odnos ljudi je prije svega proizvodni odnos. Jer ljudi moraju najprije proizvoditi da bi mogli živjeti, održanje života je uvjet čovjekova opstanka, a ti odnosi proizvodnje određeni su stupnjevi razvoja materijalnih proizvodnih snaga. Proizvodni odnos najamnog radnika i kapitalista ne može se zamisliti bez veće ili manje razvijenosti sredstava za proizvodnju. „Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće.“¹⁸ Ljudsko društvo je , dakle, jedan mnogostruki kompleks odnosa, proizvodnih, političkih, duhovnih itd. unutar kojih proizvodni odnosi predstavljaju fundamentalne odnose. Od sredine 1861. do sredine 1863. Marx je napisao golem rukopis koji predstavlja prvu varijantu *Kapitala*. Ovaj je rukopis dotjerivao u toku cijele 1864. i 1865. godine. Iz njega su se kasnije razvila tri sveska *Kapitala* i poznate *Teorije o višku vrijednosti*. U toj fazi misaonog razvitka Marx je već izgradio cjelovit ekonomski sistem. Od siječnja 1866. do ožujka 1867. priprema za štampanje prvi svezak *Kapitala* i on je štampan u jesen 1867. pod naslovom *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie (Kapital. Kritika političke ekonomije)*. Marxov je namjera bila da u *Kapitalu* razotkrije zakone kretanja ekonomije modernog društva te da znanstveno izloži onaj fundamentalni odnos kapitalističkog društva – *odnos između kapitala i rada*. Ovaj odnos kao i ostale temeljne postavke prvog sveska *Kapitala* biti će pobliže izložene u 4. poglavlju. Preostala dva sveska *Kapitala* i zamišljenu četvrtu knjigu Marx nije za života objavio, premda je već imao gotovo dovršene rukopise. Marx umire 1883., a dvije godine poslije njegove smrti Engels je objavio drugi, a 1894. treći svezak *Kapitala*. Zamišljenu četvrtu knjigu izdao je tek u razdoblju od 1905. do 1910. Karl Kautsky pod naslovom *Theorien uber den Mehrwert (Teorije o višku vrijednosti)*. Objavljivanjem ovih djela Marxov teorijski sustav dobiva cjelovit i zaokružen oblik. U njemu je dosljedno

¹⁷ K.Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 9.

¹⁸ *ibidem*, str. 9.

izložena ekonomska struktura kapitalističkog načina proizvodnje u svim njenim aspektima i sa svim njenim razvojnim tendencijama.

2.3. VEZA IZMEĐU RANOG I ZRELOG RAZDOBLJA

Unutar mnogih škola koje su nakon Marxove smrti nastavile i slijedile njegovu misao pojavile su se mnoge rasprave o koherentnosti njegove misli, odnosno polemike o „mladom“ i „starom“ Marxu. Njegov se cjelokupni teorijski opus umjetno razdvaja na radove napisane negdje do 1845. godine i radove nastale poslije. Jednima se čini da su rasprave iz prvog razdoblja nezrele i još prožete „hegelijanstvom“ i nadobudnim mladenčkim zabludama građanskih humanista i revolucionarnih demokrata, dok drugi naprotiv drže da cjelovito i dosljedno Marxovo učenje treba tražiti u ranim radovima jer jedino u njima nalazimo potpunu i istinsku viziju povijesti, društva i čovjeka, dok se u zrelijim djelima ta materija razvodnjava u suhoparnim znanstvenim analizama¹⁹.

Polemika o razlici između „mladog“ i „starog“ Marxa posebno se razvila nakon izdavanja *Ekonomsko filozofskih rukopisa* 1932. godine.²⁰ Pitanje se ponekad postavljalo vrlo jednostrano: da li je „pravi“ Marx mladi filozof humanist, pisac *Ekonomsko filozofskih rukopisa* ili zreli znanstvenik ekonomist, autor Kapitala? Odvajati filozofske poglede mladog Marxa od znanstvenih pogleda zrelog Marxa nije opravdano. Postoje mnoge razlike u bogatstvu i konkretnosti pojmovnog aparata, u stupnju do kojeg je teorija potvrđena empirijskom evidencijom, ali osnovna koncepcija i osnovna kritička pozicija je ista. Često je posrijedi promjena termina. Tako će ono što je u ranim radovima nazivao „otuđenim radom“ u Kapitalu biti izraženo sintagmom „fetišizam robe“. To je problematika novca i robe koju je Marx konkretizirao u *Osnovima kritike političke ekonomije* polazeći od svoje teorije otuđenja

¹⁹ Jednu od najboljih kritika ove neopravdane dihotomije na „mladog“ i „starog“ Marxa dao je Gajo Petrović: „Staljinisti (i oni koji prakticiraju staljinističku kritiku istovremeno je odbacujući na riječima) suprotstavljaju „starog Marxa „mladome“, tvrde da je „pravi“ onaj „stari“. Mladi Marx njima je zanimljiv samo kao historijski dokumenat, kao svjedočanstvo Marxove prvobitne nezrelosti i postepenog oslobađanja od hegelovsko-fojerbahovskih zabluda. Svojom vikom protiv „mladog“ Marxa oni žele zabašuriti da su se podjednako udaljili i od „staroga“. Jer marksizam je filozofija slobode, staljinizam- „filozofsko“ opravdanje ropstva(...)Teza da je „pravi“ Marx onaj „mladi“, predstavlja prvu, nedomišljenu reakciju probuđene marksističke misli na staljinizam. To je negacija staljinizma koja pravi koncesije staljinizmu. Oni koji je zastupaju tim samim prihvataju suprotstavljanje „mladog“ i „starog“ Marxa, a ujedno velikodušno prepuštaju „starog“ Marxa staljinistima“. G.Petrović, *Filozofija i marksizam*, str. 31.

²⁰ Njemački izdavači zbornika Marxovih ranih radova Landshut i Mayer tvrdili su da su neizražene pretpostavke *Kapitala* izričita tema Marxovih radova do 1847. godine i da je bez razumijevanja tih ranih radova nemoguće razumijevanje cjelokupnog Marxovog djela, a za same *Ekonomsko-filozofske rukopise* su tvrdili da kako je to najcentralniji Marxov rad.

i postvarenja koju je razvio u *Ekonomsko filozofskim rukopisima*, a koja je svoj konačan oblik dobila u *Kapitalu* u obliku teorije robnog fetišizma. Ili pak, drugi primjer, u *Kritici Hegelove filozofije državnog prava* Marx piše da će ukidanje birokracije biti moguće samo tako da opći interes postane zbiljski, a posebni interes stvarno postane opći interes, dok mnogo kasnije u *Kapitalu* Marx iznosi tezu da će udruženi proizvođači odbaciti državu i u svoje ruke preuzeti kontrolu nad razmjenom dobara. Također se može primjetiti gotovo identičan prikaz koncepcije teorije o odnosu materijalne osnove društvene svijesti iz *Njemačke ideologije* (1845.) i *Predgovora Priloga kritici političke ekonomije* (1859.). U *Njemačkoj ideologiji* piše sljedeće: "Određene individue, koje na određeni način proizvode, stupaju u određene društvene i političke odnose. Empirijsko promatranje mora empirijski, bez svake mistifikacije i spekulacije, u svakom pojedinačnom slučaju pokazati povezanost društvenog i političkog raščlanjivanja sa proizvodnjom. Društveno uređenje i država stalno prizlaze iz životnog procesa određenih individua; ali ovih individua, ne takvih, kakvi bi mogli izgledati u svojim ili tuđim predodžbama, nego kakvi su u stvarnosti, tj. kako djeluju i materijalno proizvode, dakle, kako djeluju u određenim materijalnim okvirima, pretpostavkama i uvjetima nezavisnim od njihove samovolje. Proizvodnja ideja, predodžbi, svijesti prije svega se neposredno prepliće s materijalnom djelatnošću i materijalnim odnosom ljudi – jezikom stvarnog života(...) Isto vrijedi i za duhovnu proizvodnju, kako se ona ispoljava u jeziku politike, zakona, morala, religije, metafizike itd. Jednog naroda(...) Moral, religija, metafizika i ostala ideologija i njima odgovarajući oblici svijesti ne mogu dalje zadržati privid svoje samostalnosti. Oni nemaju historije, nemaju razvitka, nego ljudi koji razvijaju svoju materijalnu proizvodnju i svoj materijalni odnos, mijenjaju zajedno sa ovom stvarnošću i svoje mišljenje i proizvode svoga mišljenja. Ne određuje svijest život, nego život određuje svijest."²¹ Dok u *Prilogu kritici političke ekonomije* Marx piše gotovo identično: "U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest"²². Dakle, jasno je vidljivo kako postoji temeljni kontinuitet između ranih Marxovih spisa i kasnijeg razdoblja kada je njegova

²¹ K.Marx;F.Engels, *Njemačka ideologija*, u: Rani radovi, str.371.

²² K.Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 9.

teorija već bila do kraja razvijena i zaokružena. Osnovni su problemi različito artikulirani, ali je uvijek riječ o istom dominantnom društvenom odnosu i o istom subjektu društvenih promjena, koji razrješavaju bitna pitanja kapitalističkog društva. Između svih Marxovih djela postoji jedinstvo, čak i bitni identitet. Bitni identitet je prije svega u tome što predstavljaju kritiku političke ekonomije i ekonomske zbilje kapitalističkog i uopće klasnog društva. Kritička i stvaralačka dimenzija Marxovog teoretskog sustava podjednako je prisutna i u ranijim i u kasnijim raspravama koje su redom zaokupljene izučavanjem i izlaganjem jednog te istog sadržaja: eksploatatorske suštine klasnog društva, problematike otuđenja, procesa razotuđenja oslobađanjem radničke klase i ukidanjem otuđenog rada itd.

3. METODA POLITIČKE EKONOMIJE

Marx razlikuje metodu istraživanja od metode izlaganja²³. Metoda istraživanja je cjelina postupaka i misaonih procesa u izučavanju određenih ekonomskih oblika. Istraživanje se mora kretati od jednostavnijeg ka složenom pa do složenog ponovno ka jednostavnom²⁴. Samo tako ono može zagospodariti materijom i u mnoštvu pojavnih oblika otkriti ono što je bitno i zakonito. Metoda izlaganja je način i redosljed izlaganja ekonomskih odnosa određenog načina proizvodnje s obzirom na njihovu važnost i međusobni utjecaj. U svom *Uvodu u kritiku političke ekonomije* Marx obraća naročitu pažnju ovom pitanju. On dokazuje kako je pogrešno svako iznošenje ekonomskih kategorija onim redom kojim su historijski bile determinirane. Njihovo izlaganje mora biti podređeno njihovom odnosu u datom društvu koje je predmet teoretskog razmatranja. U svakom takvom društvu nalazi se neki ekonomski odnos koji je primaran te određuje rang i utjecaj svim ostalim odnosima. Stoga je metodološki ispravan samo onaj postupak koji najprije analizira ovaj osnovni proizvodni odnos, a potom tek u tom svijetlu promatra druge odnose među ljudima i klasama²⁵.

Znanstvena metoda istraživanja i izlaganja ekonomskih kategorija i ekonomskih zakona najkompleksnije je i najuspješnije ostvarena u Marxovoj političkoj ekonomiji. S Marxovim ekonomskim djelima započinje novo razdoblje u razvitku metode ekonomske politike. Ta su djela uvjerljivo pokazala da znanstvene rezultate na području društvenih znanosti mogu dati samo ona istraživanja koja se temelje na dosljednoj primjeni dijalektičkog materijalizma.

²³ U predgovoru *Kapitalu* na jednom mjestu Marx piše: "Svakako, način izlaganja formalno se mora razlikovati od načina istraživanja. Istraživanje ima da u tančine ovlada materijom, da analizuje njene različite oblike razvitka i da iznađe njihov unutrašnji spoj. Tek kad je ovaj posao gotov, moći će se stvarno kretanje izložiti na odgovarajući način. Pođe li to za rukom, i bude li se život materije ogledao u ideji, onda ne mari ako bude izgledalo kao da imamo posla s kakvom konstrukcijom a priori." K. Marx, *Kapital*, str. 24.

²⁴ U poglavlju o metodi *Uvodu u kritiku političke ekonomije* Marx o ovome piše: "Ekonomisti 17. veka, na primjer, uvek počinju od žive celine, stanovništva, nacije, države, više država itd., ali uvek svršavaju time što putem analize iznađu neke određujuće apstraktne, opšte odnose, kao podelu rada, novac, vrednost itd. Čim su ovi pojedinačni momenti bili više ili manje fiksiran i apstrahovani, počeli su nicati ekonomski sistemi koji se od jednostavnog, kao rad, podela rada, potreba, prometna vrednost, penju do države, razmene među nacijama i svetskog tržišta. Očito da je ovaj drugi metod naučno ispravan." K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 227.

²⁵ Marx razvija ove poglede u opreci prema tendenciji koju je naročito izrazio D. Ricardo da se naglasak u analizi kapitalističke privrede prvenstveno postavi na zemlju i zemljišnu rentu. Poljoprivreda je doista prethodila svim drugim oblicima privređivanja, ali u kapitalističkoj privredi ona postaje samo jedna grana proizvodnje i potpuno je pod vlašću kapitala. Kapital dominira na svim područjima kapitalističkog sistema stoga njegova analiza treba biti primarna, a tek nakon analize kapitala mogu se analizirati i drugi ekonomski odnosi buržujskog društva.

Marxova dijalektička metoda neposredno je suprotna Hegelovoj. Ona polazi od primarnosti realnog svijeta i promatra ekonomske odnose i zakone koji njima upravljaju kao odlučne faktore u svim društvenim zbivanjima. Politička ekonomija bitno je historijska znanost, ona izučava odnose i zakone proizvodnje, raspodjele, razmjene i potrošnje u njihovoj neposrednoj povezanosti kao pojave koje nužno nastaju, koje se razvijaju i koje isto tako nužno nestaju na određenom stupnju razvitka materijalnih proizvodnih snaga. Tako su historijski materijalizam i materijalistička dijalektika u isti mah specifična Marxova teorija društvene zbilje i specifična znanstvena metoda. Ona se razlikuje od prijašnjih materijalističkih učenja po tome što odbacuje njihovu metafizičnost i njihovo zaziranje od revolucionarnog društvenog čina. Ona polazi od Hegelove dijalektike ali tek nakon što skine njezin „mistični oblik“. O svojoj dijalektičkoj metodi sam je Marx u predgovoru drugog izdanja *Kapitala* pisao sljedeće: „Po svojoj osnovi, moj dijalektički metod ne samo da se razlikuje od Hegelovog, nego mu je i direktno suprotan. Za Hegela je proces mišljenja, koji on pod imenom ideje pretvara čak u samostalan subjekat, demijurg stvarnosti koja sačinjava samo njegovu spoljašnju pojavu. Kod mene, obrnuto, misaono nije ništa drugo nego materijalno preneseno u čovjekovu glavu i u njoj prerađeno. Mistifikatorsku stranu Hegelove dijalektike kritikovao sam pre skoro 30 godina, u vreme kad je još bila u dnevnoj modi. Ali baš kada sam radio na prvom tomu *Kapitala* nalazili su dosadni, pretenciozni i osrednjaški epigoni koji danas vode glavnu reč u obrazovanoj Nemačkoj, uživanje u tome da s Hegelom postupaju onako kako je u Lessingovo vreme valjani Moses Mendelssohn postupao sa Spinozom, naime kao s „lipsalim psom“. Zato sam javno priznao da sam tog velikog mislioca, pa sam u glavi o teoriji vrednosti ovde-onde i koketirao s njegovim načinom izražavanja. Mistifikacija koju dijalektika trpi u Hegelovim rukama ni najmanje ne pobija činjenicu da je on prvi obimno i svesno izneo opšte oblike njenog kretanja. Kod njega dijalektika dubi na glavi. Moramo je okrenuti tumbe da bismo u mističnome omotu otkrili racionalnu jezgru. U svom mistificiranom obliku dijalektika je postala njemačka moda jer se činilo da ona glorifikuje postojeće stanje. U svom racionalnom obliku ona izaziva ljutnju i užasavanje buržoazije i njenih doktrinarnih zastupnika, jer u pozitivno razumevanje postojećeg stanja unosi ujedno i razumevanje njegove negacije, njegove nužne propasti; jer svaki nastali oblik shvata u toku kretanja, dakle i u njegovoj prolaznoj strani; jer se ni prema čemu ne odnosi sa strahopoštovanjem i jer je u svojoj suštini kritička i revolucionarna.“²⁶ Friedrich Engels u recenziji *Priloga kritike političke ekonomije* napisao je kako je Marx bio i ostao jedini koji se mogao poduhvatiti tog posla da iz Hegelove

²⁶ K.Marx,*Kapital*, str. 25.

logike izvuče jezgru koja sadrži stvarna Hegelova otkrića i da dijalektičku metodu, oslobođenu od njezinih idealističkih omotača, uspostavi u onom obliku u kojem ona postaje pravilna forma razvijanja misli te razradu ovakve metode na kojoj je zasnovana Marxova kritika političke ekonomije smatra jednim od najvećih rezultata Marxovog teorijskog rada. Osnovna je razlika između Marxove i Hegelove dijalektike, dakle, u prvom redu je u tome što je Marxova dijalektika materijalistička, a Hegelova idealistička. Za Hegela je dijalektika društvenog života u krajnjoj liniji imala mističan uzrok, prirodu beskonačnog, apsolutnog duha, dok za Marxa ona ovisi o potpuno realnim uzrocima²⁷. Dijalektička je metoda, takoreći na djelu već od Marxove rasprave sa Proudhonom u *Bijedi filozofije* (1847) u kojoj Marx zapravo podvrgava kritici Proudhonov pokušaj primjene Hegelove dijalektike na političku ekonomiju. Već u toj raspravi očito je da Marx pod dijalektikom shvaća pojmovno i kategorijalno izvođenje sadržaja, te da Proudhon, po njegovom mišljenju, griješi zato što ovo pojmovno izvođenje, zbog svojeg nedovoljnog poznavanja i nekritičkog preuzimanja Hegelove dijalektike, osamostaljuje od historijske zbiljnosti.²⁸ Zatim Marx nastavlja sa primjenom dijalektike u cijelom spisu *Osnovi kritike političke ekonomije* (treba usput spomenuti podatak da je Marx u vrijeme kad je pisao ovo djelo u rukama imao Hegelovu *Znanost logike* – koja je svojevrsni kompendij Hegelove dijalektike), kasnije u *Prilogu kritici političke ekonomije*, a sistematski biva primjenjena u *Kapitalu*. Smisao dijalektičke metode nije za Marxa samo da odredi i razmotri puki odnos apstraktnih i konkretnih kategorija već da te kategorije, prihvaćajući „hod mišljenja od apstraktnoga ka konkretnome“, upotrebi spram određenih povijesnih cjelina, da sistem građanske ekonomije izloži kritički.

Upravo je metoda apstrakcije još jedna karakteristika Marxove metode. U političkoj ekonomiji jedino se pomoću ovog postupka može doći do znanstvenih zaključaka, jer „pri analizi ekonomskih oblika ne možemo se poslužiti ni mikroskopom ni kemijskim reagensijama. Mora ih zamijeniti moć apstrahiranja“²⁹ Sam po sebi princip apstrakcije ne dovodi do spoznaje. Njegova primjena mora odgovarati cilju koji se želi ostvariti. Rezultati do kojih se dolazi metodom apstrakcije pružaju spoznaje koje tek omogućuju da se promatrani ekonomski i društveni odnosi shvate u svojoj uzročnoj povezanosti. Ti ekonomski i društveni

²⁷ Jedna od najboljih rasprava o metodičkoj povezanosti Marxa i Hegela koja konkretno pokazuje one točke gdje su kategorije Hegelove metode po historijski materijalizam postale odlučne, kao i one gdje se putevi Hegela i Marxa oštro razilaze, svakako je spis Georga Lukacsa *Povijest i klasna svijest*

²⁸ „Materijal ekonomista je život djelatnih i djelujućih ljudi; materijal g. Prudona jesu dogme ekonomista. Ali čim neko ne prati historijsko kretanje odnosa proizvodnje – a kategorije su samo njihov teorijski izraz; čim u tim kategorijama hoće da vidi samo ideje, misli, samonikle i nezavisne od stvarnih odnosa, onda je , htio-ne htio, primoran da porijeklo tih misli izvodi iz čistog uma.“K.Marx, *Bijeda filozofije*, str. 58.

²⁹K.Marx, *Kapital*, str.13.

odnosi ne smiju se shvatiti statično već se njihov odnos treba promatrati u dinamičkom kretanju. U gore spomenutoj raspravi *Bijeda filozofije* koja nam je vrlo korisna za razumijevanje metode političke ekonomije, Marx piše sljedeće: “Sve što postoji, sve što živi na zemlji i u vodi, postoji, živi samo posredstvom nekog kretanja. Tako kretanje istorije rađa društvene odnose, kretanje industrije daje nam industrijske proizvode itd. Kao što smo svaku stvar apstrahovanjem pretvorili u logičku kategoriju, isto tako treba samo da apstrahujemo od svake posebne osobine raznovrsnih kretanja pa da dođemo do kretanja u apstraktnom stanju, do čisto formalnog kretanja, do čisto loičke formule kretanja. Ko u logičkim kretanjima nalazi supstancu svih stvari, taj uobražava da je logičkoj formuli kretanja našao apsolutni metod koji ne samo što objašnjava sve stvari nego i obuhvata kretanje stvari.”³⁰ Marx je u *Kapitalu* pružio klasičan primjer primjene različitih stupnjeva apstrakcije u izučavanju određenog načina proizvodnje. Pokazao je kako se na različitim nivoima apstrahiranja može uspješno povezati teorijski i opisni materijal. Vrlo visok stupanj apstrakcije u prvom svesku *Kapitala* omogućio je da se ispitaju temeljni odnosi i najvažniji zakoni kapitalizma. Međutim, rezultati koji su postignuti u prvom svesku imaju samo privremeni karakter. U mnogim slučajevima, u drugom i trećem svesku, oni su podvrgnuti većim ili manjim izmjenama na nižem stupnju apstrakcije, kad se u obzir uzima više aspekata stvarnosti. Dakle, one tendencije i zakoni, do kojih je Marx došao u prvom svesku *Kapitala*, ne smiju se tumačiti kao neposredna predviđanja budućnosti jer njihova valjanost ovisi o stupnju apstrakcije na kojemu su izvedeni i o opsegu izmjena koji moraju proći kad analiza prijeđe na konkretniju razinu, odnosno na niži stupanj apstrakcije, što je na djelu u drugom i trećem svesku *Kapitala*.

Marxova je metoda također i historijska. Društvena stvarnost nije za Marxa samo određeni skup odnosa. Ona je više proces promjene, koji je imanentan određenom skupu odnosa. Drugim riječima, društvena stvarnost je historijski proces. Društveni sistemi, prolaze životni ciklus i nestaju s historijske pozornice. Historijski način prilaženja političkoj ekonomiji, ukratko znači, da ona najprije ispituje posebne zakone svakog pojedinog stupnja u razvitku proizvodnje i razmjene, i tek na kraju tog ispitivanja može ustanoviti opće zakone koji važe za proizvodnju i razmjenu uopće. Pa tako Marx u *Uvodu u kritiku političke ekonomije* u polemici sa Proudhonom izlaže nužnost historijskog shvaćanja porijekla ekonomskih odnosa u političko ekonomskoj analizi: „Prema tome, kada je reč o proizvodnji, uvek je reč o proizvodnji na nekom određenom stupnju razvitka – o proizvodnji društvenih individua. Zato bi moglo izgledati da, ako uopšte hoćemo da govorimo o proizvodnji, moramo ili da pratimo

³⁰K.Marx, *Bijeda filozofije*, str. 59.

proces istorijskog razvitka u njegovim različnim fazama, ili da unapred izjavimo da se bavimo jednom određenom istorijskom epohom, na primjer, modernom buržoaskom proizvodnjom, koja nam, ustvari, i jeste prava tema. No, sve epohe proizvodnje imaju izvesna zajednička obeležja, zajedničke odredbe. Proizvodnja uopšte jest apstrakcija, ali razumna apstrakcija ukoliko stvarno ističe, fiksira ono zajedničko i time nam ušteduje ponavljanje. Međutim ,ovo opšte, ili upoređivanjem izdvojeno zajedničko, i samo je nešto mnogostruko raščlanjeno, nešto što se stavlja na različite odredbe. Ponešto od toga pripada svima epohama; ponešto je nekolikima zajedničko (...) Određenja koja važe za proizvodnju uopšte baš se moraju izdvojiti, da se zbog jedinstva – koje proizlazi već iz toga što su subjekt, čovječanstvo, i objekt, priroda, isti – ne bi zaboravila suštinska različitost.“³¹

³¹ K.Marx, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, u: Prilog kritici političke ekonomije str. 209.

4. KRITIKA POLITIČKE EKONOMIJE

Politička ekonomija ne bavi se materijalnim sadržajem društvenog bogatstva niti odnosom ljudi prema stvarima. Ona ispituje društvenu stranu proizvodnje, tj. odnose između ljudi u vezi s datim oblicima vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Analizom ovih odnosa treba razotkriti zakone ekonomskog razvitka buržuskog društva i pokazati kako oni na određenom stupnju razvitka dolaze u nepomirljivu suprotnost prema vlastitoj materijalnoj osnovi. Za njihovo razumijevanje važan je metodološki pristup koji izdvaja i najprije analizira temeljni odnos date ekonomske strukture. U kapitalističkom načinu proizvodnje to je odnos između *rada* i *kapitala* ili bolje reći, odnos između najamnih radnika i kapitalista. On prožima sve pore kapitalističkog društva i determinira sve ostale društvene odnose. Zbog toga odnos između *rada* i *kapitala* čini stožer oko kojeg se okreće cjelokupno Marxovo ekonomsko istraživanje. Temeljni „ekonomski ćelijski oblik“³² od koje polazi odnos rada i kapitala je *roba* stoga Marx istraživanje procesa proizvodnje kapitala počinje upravo robom.³³

4.1. ROBA

Roba je stvar koja svojim korisnim svojstvima zadovoljava neku potrebu i razmjenjuje se na tržištu. Tome odgovaraju i dvije njene bitne osobine: njena *upotrebna vrijednost* i njena *razmjenska vrijednost*.

4.1.1. UPOTREBNA VRIJEDNOST

Pojedini predmeti ostvaruju se kao upotrebne vrijednosti samo svojom upotrebom ili trošenjem. Svaku stvar kao upotrebnu vrijednost treba promatrati u dva smisla. Prvo, s obzirom

³² K.Marx, *Kapital*, str. 13.

³³ „Nipošto nije slučajno što oba velika i zrela Marxova djela koja imaju za cilj da prikažu cjelokupnost kapitalističkog društva i otkriju njegov temeljni značaj započinju analizom robe. Nema, naime, nijednoga problema ovoga stupnja razvitka čovječanstva koji na kraju krajeva ne bi vodio tome pitanju, čije rješenje ne bi moralo da bude potraženo u rješenju zagonetke strukture robe. Dakako da ova općenitost problema može biti postignuta samo tada kad postavljanje problema postigne onu širinu i dubinu što je ono posjeduje u samim Marxovim analizama, kad se problem robe ne pojavljuje naprosto kao pojedinačan problem, čak i ne naprosto kao centralni problem posebno-znanstveno shvaćene ekonomije, nego kao centralni strukturalni problem kapitalističkog društva u svim njegovim životnim manifestacijama. Tek u tom slučaju, naime, može u strukturi robnog odnosa biti otkrivena prasluka svih oblika predmetnosti i svih njima odgovarajućih oblika subjektivnosti u građanskom društvu.“ G.Lukacs, *Povijest i klasna svijest*, str. 149.

na njene kvalitete koje čine da stvar bude korisna. To je upotrebna vrijednost robe, odnosno skup svojstava predmeta kojima se mogu zadovoljiti određene ljudske potrebe. Upotrebne vrijednosti čine materijalni sadržaj bogatstva ma kakav mu bio društveni oblik. U prirodnoj privredi one su neposredno namijenjene zadovoljavanju potreba. Kao upotrebna vrijednost roba ne predstavlja ništa posebno. Predmeti ljudske potrošnje jednako su posjedovali upotrebnu vrijednost u svim vremenima i u svakom društvenom obliku. Upotrebna vrijednost je izraz odnosa između potrošača i potrošenog predmeta. Ona ne izražava društveni proizvodni odnos, pa stoga, kako kaže Marx, „leži izvan kruga razmatranja političke ekonomije“³⁴. U privredi koja počiva na robnoj proizvodnji i razmjeni upotrebna vrijednost postaje nosilac robne vrijednosti. Sada se i rad koji robu proizvodi ispoljava dvojako: kao *konkretni rad*, koji stvara upotrebnu vrijednost proizvoda i kao *apstraktni rad*, koji stvara robnu vrijednost. Apstraktni rad je „rad uopće“, tj. ono što je zajedničko svakoj ljudskoj proizvodnoj aktivnosti. Svođenje svakog rada na apstraktni rad omogućuje da iza posebnih oblika rada u nekom vremenu vidimo ukupnu društvenu radnu snagu koja se može prebaciti iz jedne upotrebe u drugu prema društvenoj potrebi, a upravo od njezine veličine i razvitka u krajnjoj liniji zavisi sposobnost društva da proizvodi bogatstvo. Roba ima vrijednost samo zato što je u njoj opredmećen ljudski rad uopće.

Roba je, dakle, rezultat određene količine rada, neovisno o specifičnosti toga rada. To je *vrijednost*. Ona nije nikakvo fizičko ili kemijsko svojstvo stvari, već izražava činjenicu da je na njenu proizvodnju utrošena određena količina radnog vremena. O tome Marx u *Kapitalu* piše sljedeće: „...veličinu vrednosti neke upotrebne vrednosti određuje samo količina društveno potrebnog rada ili radno vreme koje je društveno potrebno za njenu izradu.(...)Robe koje sadrže podjednako velike količine rada, ili koje se mogu izraditi za isto radno vreme, imaju zbog toga i vrednost iste veličine. Vrednost jedne robe odnosi se prema vrednosti svake druge robe kao radno vreme potrebno za proizvodnju jedne prema radnom vremenu potrebnom za proizvodnju druge.“³⁵ Apstraktni rad, dakle, stvara vrijednost, dok konkretni rad stvara upotrebnu vrijednost. To znači da su konkretne upotrebne vrijednosti nosioci vrijednosti. U aktu razmjene vrijednost se ispoljava kao razmjenska vrijednost.

³⁴ K.Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 16.

³⁵ K.Marx, *Kapital*, str. 47.

4.1.2. RAZMJENSKA VRIJEDNOST

Posjedujući razmjensku vrijednost u svom odnosu prema drugoj robi, roba pokazuje svoju jedinstvenu karakteristiku. U društvu, u kojem je razmjena redovit način da se ostvari svrha društvene proizvodnje, proizvodi postaju robom i samo kao takvi imaju razmjensku vrijednost. Dakle, odnos u kome se jedna roba razmjenjuje drugom naziva se njenom razmjenskom vrijednošću. Razmjenska vrijednost se pojavljuje kao kvantitativni odnos među stvarima, odnosno među samim robama. Taj kvantitativni odnos među stvarima, kojeg nazivamo razmjenskom vrijednošću, zapravo je samo vanjski oblik u kome se krije *društveni odnos* između vlasnika robe ili, što u jednostavnoj robnoj proizvodnji dolazi na isto, između samih proizvođača. Taj odnos razmjene izražava činjenicu da individualni proizvođači, premda rade zasebno, ustvari rade jedan za drugog; njihov rad ima društveni karakter kojeg stječe samim činom razmjene. Drugim riječima, robna razmjena je razmjena proizvoda rada individualnih proizvođača. Društveni karakter robne proizvodnje i razmjene već je jasno Marx izložio u svojem tekstu *Najamni rad i kapital*:³⁶ "U proizvodnji ljudi ne utječu samo na prirodu nego i jedan na drugoga. Oni mogu da proizvode jedino radeći zajedno na određeni način i razmjenjujući svoje radove među sobom. Da bi proizvodili, oni stupaju u određene međusobne veze i odnose, i samo u granicama ovih društvenih veza i odnosa vrši se njihov utjecaj na prirodu, obavlja se proizvodnja."³⁶ Dakle, kvantitativni odnos među stvarima, koji nazivamo razmjenskom vrijednošću, samo je vanjski oblik u kome se krije *društveni odnos* između proizvođača ili vlasnika roba. Taj odnos razmjene izražava činjenicu da individualni proizvođači, premda rade zasebno, ustvari rade jedan za drugog. Njihov rad ima društveni karakter, koji se samo potvrđuje u činu razmjene. U obliku razmjenske vrijednosti dolazi do izražaja činjenica da su odnosne robe proizvodi ljudskog rada i da je u njima opredmećen dio ukupne radne snage koju u datom vremenu daje društvo. Prema tome, iza razmjenske vrijednosti krije se određeni društveni kvalitet koji proizvod rada ima kao roba, a koji se u razmjenskoj vrijednosti ispoljava.

³⁶ K.Marx, *Najamni rad i kapital*, u: Glavni radovi Marxa i Engelsa, ur: A.Dragičević, str. 406.

4.1.3. FETIŠKI KARAKTER ROBE

Iz ovog osobitog društvenog karaktera rada koji proizvodi robu potječe ono što Marx naziva fetiškim karakterom robe. Upotrebni predmeti postaju robama samo zato što su proizvodi privatnih radova koji se vrše nezavisni jedni od drugih. Cjelina tih privatnih radova sačinjava cjelokupni društveni rad. Budući da proizvođači stupaju u društveni kontakt tek razmjenom proizvoda svoga rada, specifična društvena obilježja njihovih privatnih radova ispoljavaju se tek u okviru razmjene. U tom potvrđivanju društvenog karaktera privatnih radova razdvojenih robnih proizvođača leže objektivni korijeni robnog fetišizma. Društvena povezanost robnih proizvođača, njihovi uzajamni odnosi i njihova međuzavisnost, uvjetovani društvenom podjelom rada, ispoljavaju se na tržištu u razmjeni roba kao odnosi samih stvari ili, kako kaže Marx, osnovni odnos između ljudi „uzima za njih fantasmagoričan oblik odnosa među stvarima.“³⁷ Drugim riječima, proizvodni odnosi se postvaruju, njihov pojavni oblik predočuje se ljudima kao direktan odnos robe prema robi. „Pošto proizvođači stupaju u društveni dodir tek razmjenjivanjem proizvoda svog rada, to se i specifična društvena obeležja njihovih privatnih radova pokazuju tek u okviru te razmene. Ili, privatni radovi potvrđuju se kao članovi ukupnog društvenog rada tek putem odnosa u koje razmena dovodi proizvode rada, a preko ovih i proizvođače. Zbog toga se ovima društveni odnosi njihovih privatnih radova prikazuju kao ono što jesu, tj. ne kao neposredno društveni odnosi samih lica u njihovim radovima, već, naprotiv kao, predmetni odnosi među licima, a društveni odnosi među stvarima.“³⁸ Čini se, naoko, kao da ovaj odnos robe prema robi proizlazi iz njihove predmetnosti, odnosno iz njihovih prirodnih svojstava. Ovaj oblik ispoljavanja ne samo da prikriva suštinu koja se iza njega krije nego i gospodari nad ljudima i upravlja njihovom voljom i djelovanjem. Otuda proizlazi opasnost da se tom pojavnom obliku pripisuju mistična i natprirodna svojstva. Takvim mistificiranjima naročito pogoduje razvijena robna proizvodnja u kojoj se kao posrednik pojavljuje novac, te se odnosi među proizvođačima ostvaruju na kompliciraniji način posredstvom velikog broja najraznovrsnijih tržišnih transakcija.“...baš ovaj gotovi, novčani oblik robnog sveta umesto da otkriva, zastire materijalnim velom društveni karakter privatnih radova, a time i društvene odnose privatnih radnika.“³⁹

³⁷ K.Marx, *Kapital*, str. 75.

³⁸ Ibidem, str. 75.

³⁹ Ibidem, str. 77.

Kod ekonomista 18. st. nerazumjevanje fenomena robnog fetišizma i društvenog karaktera ekonomskih odnosa očituje u njihovom vjerovanju u svemoćnost *laissez fairea*⁴⁰ kao načela društvenog privređivanja, što potvrđuje njihovo duboko vjerovanje u automatski karakter ekonomskog poretka. S razvojem vulgarne buržajske ekonomije postvarivanje društvenih proizvodnih odnosa postaje sredstvo svjesnog prikrivanja i mistificiranja suštine kapitalističkog načina proizvodnje. Fetišiziranje društvenih odnosa naročito dolazi do izražaja u osnovnim kategorijama buržajske ekonomije: vrijednost, renta, najamnina, profit, kamata itd. One se promatraju kao neizbježne kategorije ekonomskog života. U drugomredu, pridavanje nezavisne moći stvarima nigdje nije jasnije nego u tradicionalnoj podjeli faktora proizvodnje na zemlju, rad i kapital, od kojih svaki „proizvodi“ neki dohodak za svojeg vlasnika. Ovdje je usavršena mistifikacija kapitalističkog načina proizvodnje i postvarenje društvenih odnosa.

Da rezimiramo: Marx u svojoj analizi kapitalističkog načina proizvodnje polazi od njjednostavnijeg društvenog oblika u kojem se pojavljuje proizvod rada, a to je *roba*. Ona je predmet njegove analize, i to prije svega u obliku u kojem se pojavljuje. Ovdje on analizom dolazi do zaključka da je roba u svom prirodnom obliku upotrebnii predmed, dakle *upotrebna vrijednost* dok je s druge strane nosilac *razmjenske vrijednosti* i s tog je gledišta ona sama razmjenska vrijednost. Dalja analiza pokazuje da je razmjenska vrijednost tek pojavni oblik, samostalan način prikazivanja *vrijednosti* sadržane u robi. Ono zajedničko što se pokazuje u odnosu razmjene ili u razmjenskoj vrijednosti robe, jest njena vrijednost. Pri analizi robe, Marx se ne zaustavlja kod dvostrukog načina njenog pojavljivanja, već nastavlja analizu objašnjavajući da se u tom dvostrukom postojanju robe prikazuje i *dvostruki karakter rada* čiji je ona proizvod: *konkretni* rad, tj. konkretne vrste rada koje stvaraju upotrebne vrijednosti, i *apstraktni* rad, odnosno rad kao trošenje radne snage. Robe, ukoliko su vrijednosti, predstavljaju jedino *društvenu kategoriju*, rad. Veličina vrijednosti neke robe određena je veličinom radnog vremena koju ta roba sadrži, dakle, normalnom količinom rada koju zahtijeva proizvodnja tog predmeta. Jednakost ljudskih radova dobiva oblik jednake vrijednosti proizvoda. Odnosno, mjerenje utroška ljudske radne snage njegovim vremenskim trajanjem dobiva oblik veličine vrijednosti proizvoda rada, a odnosi proizvođača u kojima one društvene odredbe njihovih radova postaju aktivne dobivaju oblik odnosa proizvoda rada. Taj

⁴⁰ Doktrina *laissez fairea* počiva na uvjerenju da je privredna aktivnost pojedinca najproduktivnija kad im se omogućava da u proizvodnji i prometu slobodno ostvaruju svoje vlastite interese. Njihova međusobna konkurencija dovodi konačno do toga da se nezavisno od subjektivnih želja i očekivanja realiziraju interesi društva kao cjeline (razvitak proizvodnih snaga, unapređenje produktivnosti rada, porast proizvodnje, itd.).

je fenomen Marx formulirao u svojoj doktrini o *fetiškom karakteru robe*. Marx je ovdje izvrsno detektirao ovu opasnost mistifikacije kapitalističkih odnosa proizvodnje i odlučnu važnost koju postvarenje društvenih odnosa ima u ideologiji buržoazije. Svojom teorijom vrijednosti on je do kraja razotkrio suštinu koja se krije iza pojava oblika robnog svijeta i robno-novčanih odnosa. Objasnio je kako je fetiški karakter karakterističan za proizvode samo onda kada se oni poprimaju oblik robe. Iz tog robnog oblika i potječe sav fetišizam, jer se u svijetu robnih proizvođača stvari i pojave predočuju ljudima gotovo sasvim obrnuto od onoga što stvarno jesu.

4.2. NOVAC

Svoju teoriju novca Marx je sistematski razradio u *Kapitalu* na osnovu teorija koje je prije toga formulirao najprije u *Bijedi filozofije*, a zatim svoja shvaćanja proširio u *Osnovima kritike političke ekonomije* i *Prilogu kritici političke ekonomije* da bi naposljetku svoj zaokruženi oblik njegova teorija o novcu dobila u *Kapitalu*. Zanimljivo je, međutim, da Marx već u *Ekonomsko filozofskim rukopisima* iz 1844. daje svoj osvrt na tu temu. U tom spisu on piše sljedeće: „Kao takva moć koja izopčava, novac se pojavljuje i prema individuumu i prema društvenim vezama koje pretendiraju na to da za sebe budu biće. On pretvara vjernost u nevjernost, ljubav u mržnju, mržnju u ljubav, vrlinu u porok, porok u vrlinu, slugu u gospodara, gospodara u slugu, glupost u razumnost, razumnost u glupost. Budući da novac kao postojeći djelotvorni pojam vrijednosti zamjenjuje i razmjenjuje sve stvari, on je opća zamjena i razmjena svih stvari, dakle izopačeni svijet, zamjena i razmjena svih prirodnih i ljudskih kvaliteta.“⁴¹ Tada Marx, dakako, još nije formulirao svoju teoriju vrijednosti robe koja je ključna za razumijevanje funkcije novca: „Glavna teškoća u analizi novca savladana je čim se shvati njegovo poreklo iz same robe“.⁴²

Prva funkcija novca je da služi kao mjera vrijednosti. Robe, međutim, ne postaju pomoću novca međusobno usporedive, one to postaju zato što su kao vrijednosti opredmećeni ljudski rad i kao takve one se mogu zajednički mjeriti u istoj određenoj robi, koju time pretvaraju u zajedničku mjeru vrijednosti ili u novac. Novac kao mjera vrijednosti nužan je pojavni oblik u robama sadržane mjere vrijednosti, radnog vremena. Marx u *Kapitalu* o tome piše sljedeće: „Zakoni robne prirode sprovedoše se u prirodnom nagonu vlasnika roba. Svoje robe

⁴¹ K.Marx, *Ekonomsko filozofski rukopisi*, u: Rani radovi, str. 311.

⁴² K.Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 59.

moгу oni dovoditi u uzajamni odnos kao vrednosti, pa, sledstveno, kao robe samo ako ih dovode u odnos suprotnosti prema ma kojoj drugoj robi kao opštem ekvivalentu. To je pokazala analiza robe. Ali samo akcija društva može neku određenu robu učiniti opštim ekvivalentom. Stoga društvena akcija svih drugih roba isključuje neku određenu robu u kojoj one svestrano prikazuju svoje vrednosti. Time prirodni oblik te robe postaje ekvivalentskim oblikom koji važi u čitavom društvu. Funkcija opšteg ekvivalenta postaje putem društvenog procesa specifičnom društvenom funkcijom isključene robe. Tako ona postaje novac(...)Novčani kristal nužan je proizvod procesa razmene u kome se raznovrsni proizvodi rada stvarno izjednačuju, pa stoga i stvarno pretvaraju u robe. Istorijsko rasprostiranje i produblјivanje razmene razvija suprotnost između upotrebne vrednosti i vrednosti koja drema u prirodi robe. Potreba da se za saobraćaj nađe spoljašnji izraz ovoj suprotnosti nagoni na stvaranje samostalnog oblika robne vrednosti, i ne miruje i ne prestaje dok taj oblik konačno ne postigne podvajanjem robe u robu i novac.⁴³ Dakle, suprotnosti između upotrebne vrijednosti i vrijednosti koja je sadržana u prirodi robe nalazi svoje razrješenje u rastavljanju robnog svijeta na dva dijela: robu i novac. Sve se druge robe pojavljuju kao upotrebne vrijednosti koje stvara konkretan rad. Naprotiv, novac istupa kao oličenje njihove prometne vrijednosti i neposredno utjelovljenje općedruštvenog karaktera svih pojedinačnih radova. U njemu se ogleda istovjetnost općedruštvenog rada, a pomoću njega se vrši kvantitativno proračunavanje te istovrsne supstance. Novac olakšava proces neposredne razmjene, ali ujedno još više zaoštrava proturječnosti robne proizvodnje. Dok je prije pojave novca razmjena imala kao jedinu svrhu stjecanje upotrebnih vrijednosti, novac je pružio priliku da se stjecanje vrijednosti utjelovljene u novčanoj robi postavi kao krajnji cilj ekonomske aktivnosti. Razmjena postaje sredstvo za bogaćenje.

⁴³ K.Marx, *Kapital*, str. 87.

4.2.1. KAPITAL I VIŠAK VRIJEDNOSTI

U prostom robnom prometu vlasnik robe prodaje svoje robe da bi druge kupio. Ali s vremenom iz tog oblika robnog prometa razvija se jedan novi oblik prometa: kupovanje radi prodavanja. Formula prostog robnog prometa glasi roba-novac-roba, formula novog oblika prometa glasi novac-roba-novac. Kretanje roba-novac-roba ima za cilj potrošnju. Novac koji se dobio u prodaji pretvara se u robu koja će se potrošiti. Roba kojom se završilo kružno kretanje po svojoj vrijednosti je jednaka onoj kojom je otpočelo kružno kretanje. Dakle u ovoj jednostavnoj shemi robne proizvodnje roba čini početak i kraj te transakcije, a smisao čitavog procesa je u tome što je kupljena roba kvalitativno drugačija od prodane.

Drugačije je sa kružnim kretanjem novac-roba-novac. Ono nema za cilj potrošnju, ono što stoji na kraju kružnog kretanja nije roba već novac. Novac je početak i kraj metamorfoze, a on je kvalitativno homogen i ne zadovoljava potrebe. Stoga bi čitavo kretanje bilo besmisleno kad bi novac na početku imao istu veličinu kao i novac na kraju procesa. Stoga Marx ovdje formulira formulu kojom on objašnjava svu kapitalističku privrednu aktivnost. Ta formula glasi $N-R-N'$. Dakle, kvalitativno pretvaranje upotrebne vrijednosti sada je zamijenjeno kvantitativnim povećanjem prometne vrijednosti kao ciljem proizvodnje. Ovo N' koje se javlja na kraju kružnog kretanja Marx naziva *viškom vrijednosti*. Višak vrijednosti čini glavnu karakteristiku kružnog kretanja $N-R-N'$. Vrijednost koja se u tom obliku kružnog kretanja kreće dobiva kroz sam višak vrijednosti novi karakter, ona postaje *kapital*. Samo se u tom kretanju kapital može razumjeti. To je *vrijednost koja rađa višak vrijednosti*. Da bi pokazao odakle višak vrijednosti stvarno potječe, Marx pristupa analizi radne snage kao robe. Kao i svaka druga roba, ona se iznosi na tržište i kupuje i prodaje u skladu sa zakonima kapitalističkog načina proizvodnje. Za utvrđivanje porijekla viška vrijednosti odlučno značenje ima razlikovanje upotrebne vrijednosti i vrijednosti radne snage. Kapitalist kupuje upotrebnu vrijednost radne snage, tj. njenu sposobnost da radi i svojim radom proizvodi i stvara nove vrijednosti. On, međutim plaća kao i kod kupnje svake druge robe vrijednost radne snage, koja se određuje radnim vremenom potrebnim za njenu reprodukciju. U tom se vremenu proizvode sredstva potrebna za život radnika te je tako vrijednost radne snage zapravo vrijednost živežnih namirnica potrebnih za održanje egzistencije radnika. O određivanju vrijednosti radne snage kao robe Marx piše sljedeće: "Vrednost radne snage određuje se, kao i vrednost svake druge robe, radnim vremenom potrebnim za proizvodnju, pa, dakle, i za reprodukciju ovog naročitog artikla. Ukoliko je vrednost, radna snaga predstavlja samo određenu količinu prosečnog društvenog rada opredmečenog u njoj. Radna snaga

postoji samo kao prirodna sposobnost žive individue. Za svoje održanje živom je individui potrebna izvesna suma životnih sredstava. Stoga se radno vreme potrebno za proizvodnju radne snage svodi na radno vreme potrebno za proizvodnju tih životnih sredstava; drugim rečima, vrednost radne snage jeste vrednost životnih sredstava potrebnih za održanje njena vlasnika.⁴⁴

Vrijednost radne snage predstavljena je u najamnini koju radnik prima. Tu vrijednost radnik stvara u toku određenog radnog vremena, recimo kroz četiri sata rada. Kad bi samo toliko radio onda bi jedino obnovio svoju radnu snagu i za kapitalista ne bi ništa proizveo. Zbog toga svaki kapitalist tjera radnika da radi više i da troši svoju radnu snagu u dužem radnom vremenu. On zahtjeva od proizvođača da radi još četiri sata i da u tom višku radnog vremena isporuči višak vrijednosti. Dakle, dnevno radno vrijeme može biti mnogo duže i intenzivnije nego što je radno vrijeme potrebno za proizvodnju robe koja radnika održava u njegovoj radnoj sposobnosti. Radnik svakodnevno stvara veću vrijednost nego što je njegova vlastita vrijednost izražena u najamnini. *Višak vrijednosti* je, dakle, onaj dio novostvorene vrijednosti koji prelazi vrijednost radne snage, tj. visinu plaćene najamnine radnicima.

⁴⁴ K.Marx,*Kapital*, str. 157.

5. ZAKLJUČAK

Marxove analize položaja radnika u procesu rada u *Kapitalu* zapravo reproduciraju njegove ideje iz vremena *Ranih radova*. Otudjenje radnika, rada i proizvoda rada pitanja su kojima se Marx neprestano vraća u prvom svesku *Kapitala*. On ne odstupa od osnovnog stava da je radnikova životna djelatnost u kapitalističkom sistemu za njega samo sredstvo održavanja života. Radnik istovremeno proizvodi za kapitalista višak vrijednosti, a za sebe stalno reproducira odnose nejednakosti. Položaj najamnog radnika, bez obzira na visinu najamnine, takav je da se u proizvodnju mora stalno prisvajati neka količina neplaćenog rada. Zato je najamni radnik indiferentan prema karakteru svoga rada. U biti, njegov je položaj degradiran na sredstvo za rad. Radnik je tvorac vrijednosti, ali nema mogućnosti da ih prisvoji kao upotrebne vrijednosti. Radnik se u procesu proizvodnje stalno opredmećuje u tuđem proizvodnju. Radnikov proizvod pretvara se ne samo u robu koja njemu ne pripada, nego se pretvara i u kapital, kao onaj društveni odnos u kojemu radnik zauzima podređeni položaj. Radnik stalno proizvodi nove vrijednosti kao kapital, kao društvenu silu koja mu je strana, koja njime vlada i koja ga eksploatira. Kapitalist, isto tako, stalno kupuje radnu snagu kao vrelo bogatstva, pretvarajući čovjeka u najamnog radnika. To neprestano pretvaranje čovjeka u najamnog radnika nužan je uvjet kapitalističke proizvodnje. Tu je osnovni uzrok društvene nejednakosti.

6. POPIS LITERATURE:

Kaucki, Karl: *Ekonomsko učenje Karla Marksa*, Beograd, Rad, 1953.

Lukacs, Georg: *Povijest i klasna svijest: Studija o marksističkoj dijalektici*, Zagreb, Naprijed, 1977.

Mandel, Ernest: *Rasprava o marksističkoj ekonomiji*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1970.

Marx, Karl: *Kapital: Kritika političke ekonomije I-III*, Beograd, Beogradski izdavačko grafički zavod i Prosveta, 1973.

Marx, Karl: *Temelji slobode: Osnovi kritike političke ekonomije (Grundrisse)*, Zagreb, Naprijed, 1977.

Marx, Karl; Engels, Friedrich: *Rani radovi*, Zagreb, Naprijed, 1978.

Marks, Karl: *Prilog kritici političke ekonomije*, Beograd, Kultura, 1969.

Marks, Karl: *Bijeda filozofije: Odgovor na „Filozofiju bijede“ gospodina Prudona*, Beograd, Prosveta-BIGZ, 1977.

Marx, Karl: *Najamni rad i kapital*, u: Glavni radovi Marxa i Engelsa, ur: Adolf Dragičević, Zagreb, Stvarnost, 1979.

Marx, Karl; Engels, Friedrich, *Dela*, tom 36., Beograd, Prosveta, 1979.

Petrović, Gajo: *Filozofija i marksizam*, Zagreb, Naprijed, 1976.

Rosdolsky, Roman: *Prilog povijesti nastajanja Marxova „Kapitala“*, Beograd, Komunist, 1975.

Sweezy, Paul: *Teorija kapitalističkog razvitka*, Zagreb, Naprijed, 1959.

